

"אתהפכא חשוכא לנהורא"

דיון במשנת הטוב והרע אצל ר' צדוק הכהן מלובלין

- א. הקדמה
- ב. מבוא
- ג. שתי בחינות בהפיכת הרע לטוב
 1. רע כאמצעי
 2. הדרך להפיכת הרע לטוב
 3. העלאת ניצוצות
 4. הדגמת הבחינות בסוגיית השינה
- ד. גדולת האור שיצא מהחושך
- ה. סיכום

א. הקדמה

ר' צדוק הכהן מלובלין נולד בשנת ה'תקפ"ג (1823) ונפטר בשנת ה'תר"ס (1900) בלובלין. את חייו ניתן לחלק לארבע תקופות מרכזיות.

התקופה הראשונה של חייו היא התקופה הליטאית, בה הוא התחנך אצל דודו (לאחר שהתייתם מאביו) והשתדך עם בתו של גביר. אומרים כי ר' צדוק גילה יכולת גבוהה מאוד בלימודי הגמרא, בבקיאות וביכולת ההתפלפלות. כעדות לכך, נותרו לנו מתקופה זו חיבורים בודדים אשר יכולים להעיד על גאונותו של ר' צדוק.

התקופה השנייה בחייו החלה בעקבות משבר משפחתי בחיי ר' צדוק. הגיעה שמועה לאוזניו כי אישתו נוהגת בהפקרות, ור' צדוק, שהיה כהן, חשש מאוד ורצה לגרשה. משזו לא הסכימה הוא נאלץ להשיג חתימת מאה רבנים בכדי שיוכל לגרשה בעל כורחה. כך יצא למסע אשר במהלכו נפגש עם אדמו"רים ברחבי אירופה. חלק מהרבנים לא הסכימו לשתף פעולה עם ר' צדוק בעקבות מסע נגדי שערך חותנו, אך בסופו של דבר הצליח ר' צדוק להשיג את מבוקשו וגירש את אישתו.

עם כל זאת, מעז יצא מתוק, ור' צדוק פגש את מורו ורבו, האדמו"ר מאיז'ביצא, ר' מרדכי ליינר, בעל "מי השילוח", אצלו בילה את התקופה השנייה בחייו. בשלב זה נישא ר'

צדוק בשנית והתפרנס מחנות בגדים קטנה אותה ניהלה אישתו. בתקופה זו התוודע ר' צדוק לחסידות במלוא עוזה, ובראשית כניסתו לבית המדרש האיז'ביצאי כתב את ספרו הראשון בתורת החסידות – 'צדקת הצדיק'. תקופה זו לא נמשכה זמן רב וזאת משום שהאדמו"ר מאיז'ביצא נפטר ונוצר פילוג בחסידות איז'ביצא. פלג אחד של החסידים נהג אחרי בנו של ר' מרדכי, ר' יעקב בעל ה"בית יעקב", בעוד חלק נוסף של חסידים הלך אחרי ר' לייבל'ה איגר, בעל ה"תורת אמת", תלמידו המובהק של ר' מרדכי. גם ר' צדוק הלך אחר ר' לייבל'ה וזאת בשל היותו חברו הקרוב ובשל הרקע המשותף שלהם, שכלל שורשים ליטאיים. כך החלה התקופה השלישית בחיי ר' צדוק.

תקופה זו נמשכה כשלושים שנה, במהלכה ר' צדוק גזר על עצמו פרישות ושתיקה ומיעט להופיע בסעודות של ר' לייבל'ה. לאחר שר' לייבל'ה נפטר ביקשו החסידים מר' צדוק להחליפו ובכך נפתחה התקופה הרביעית בחייו של ר' צדוק. בתקופה זו ר' צדוק לא פסק מלכתוב ומלדבר. הוא נשא דרשות בפני קהל החסידים שכיום מופיעות בספר על התורה 'פרי צדיק', ולא פסק מלכתוב את ספריו הנוספים בחסידות.

על אף חוסר יכולתו לקנות נייר תקני, הקפיד ר' צדוק על סדר בכתבתו וכך אגר בתיבה את כל כתביו וציווה לפני מותו את בניו¹ להפיץ אותם. במותו, התפזרו הכתבים בין יורשים וקופצים שונים, כך שלצערנו נוצר חוסר סדר גדול בהוצאת ספריו. עד היום לא יצאו כל ספריו לאור.

ייחודו של ר' צדוק נובע מכך ששורשיו נעוצים עמוק בעולם הליטאי. דבר הבא לידי ביטוי בספריו, כאשר בניגוד לספרי אדמו"רים רבים הנוהגים להביע את רעיונותיהם ותו לא, חש ר' צדוק צורך לבסס את דבריו תוך שהוא משתמש בבקיאיותו הנרחבת בש"ס ובמדרשים בכדי לבסס את רעיונותיו של רבו בעל מי השילוח ולהוסיף עליו.

כמו כן, אנו רואים כי לר' צדוק הייתה אישיות מוחלטת ודבקות עזה ברצונו. דבר זה בה לידי ביטוי במסע הארוך והמייגע, מבחינה פיזית ונפשית, להשגת מאה החתימות, שנערך עד אשר ר' צדוק השיג את מבוקשו. כך אנו רואים גם לאורך פסקאותיו של ר' צדוק תביעה מוחלטת מהאדם "לנתק עצמו מכל תאוות העולם הזה שהוא מקושר בהם" (צדקת הצדיק, סימן א). ר' צדוק מציג בספריו השקפת עולם מוחלטת לפיה צריך לדעת כי "בכל דבר, לא הוא הפועל כלל, רק הש"י!" (שם, קצט). אין זו רק אמת פילוסופית אלא דרך חיים.

מקובל לספר, כי לר' צדוק היה אח בארץ ישראל איתו נהג להתכתב. בערוב ימיו תכנן ר' צדוק למכור את כל נכסיו ולעלות לארץ ישראל. ברם, החסידים, שרצו לסכל את תוכנית רבם, שיחדו את הדוור בכדי שיפסיק להביא לרב את מכתבי אחיו מארץ ישראל על מנת

1. לר' צדוק לא היו בנים. יש מספרים כי במהלך מסעו ניסה האדמו"ר ר' חיים מצאנז' לשכנע את ר' צדוק לא לגרש את אישתו ומשר' צדוק סירב הוא איים עליו כי אם הוא יגרש אותה לא יהיו לו ילדים. ר' צדוק לא התייחס לאיום זה בטענה כי 'לא בשמים היא'. לאחר מותה של אישתו השנייה אותה נשא במהלך התקופה השנייה בחייו הוא נישא בשלישית לאלמנה אשר היו לה ילדים מנישואיה הראשונים, כך שמדובר בבנים חורגים.

שרבם יתייאש מתקוותיו. ואכן, ר' צדוק ראה במניעות שהיו לו סימן מהש"י ויותר על חלומו לעלות לארץ ישראל.

מסיפור זה ניתן ללמוד כי ר' צדוק דורש מאיתנו שנחיה במודעות בה הכל מאיתו יתברך ועלינו לקרוא את המציאות סביבנו כרצף של מסרים אותם מעביר לנו הקב"ה כל הזמן. מצד אחד דרישה זו הנה תובענית וקשה ללמוד, אך כפי שנראה יש באמירה זו גם דברי נחמה ושלוש למיזאשים ולמתקשים בעבודת ה'.

ב. תבוא

רעיון ה'אתהפכא חשוכא לנהורא' הוא רעיון עתיק אשר תופס מקום חשוב מאוד בעולם המחשבה היהודי. רעיון זה ניתן להבנה ולפירוש במספר כיוונים, עליהם נעמוד במהלך המאמר. מכל מקום, הרעיון בבסיסו אומר כי החושך ניתן לשינוי וכי כל דבר רע ניתן להפוך לטוב. שורש העניין מתמצה באמירה של ר' צדוק: "מפי עליון לא תצא הרעות, ונאמר לא יגורך רע, ואי אפשר דמה שנקרא רע יהיה ממנו..." (שם, קי). ומתוך כך הדרך קצרה לאמירה כי "בכל דבר יש גם כן טוב" (שם, קנ). במילים אחרות, לרע כשלעצמו אין עצמיות משום שגם אותו הקב"ה יצר, והרי לא ייתכן שהש"י ייצור רע מוחלט. ממילא מובן שגם ברע יש טוב. אם כן, ביארנו כי גם בחושך ניתן למצוא אור. אמנם, ר' צדוק לא עוצר כאן ונראה כי הוא לוקח את האמירה הזאת אפילו רחוק יותר. מעבר לעובדה כי בעצם הרע יש אור, טוען ר"צ כי דווקא בתוך החושך ניתן למצוא אור גדול יותר מהרגיל.² כלומר, האור הגנוז בתוך החושך חזק הרבה יותר מהאור הרגיל וממילא הרוצה להגיע לאור החזק ביותר חייב לעבור דרך החושך. מקורותיה של טענה זו נעוצים עמוק בקבלה, ולא נעסוק בבירורם במסגרת מאמר זה.

אמנם נותרת שאלה חשובה: כיצד ניתן להפוך את החושך לאור? שאלה זו היא יסודו של המאמר. בבסיסו של המהפך, אחריו נתחקה במאמר, עומד יסוד התשובה. ר' צדוק קובע כי "אם ישוב אל ה' בכל לבו, היינו להכיר שחמדה זו [הרע, א.ר.] הנטועה בו – מהש"י היא". קרי, אם אדם מכיר ברע בעומקו ומבין כי גם הוא מהש"י, הוא חושף את הטוב שנמצא ברע. נמצאנו למדים כי עומקו של הרעיון שהקב"ה יוצר רק טוב הוא בהכרח כי בכל רע ישנו טוב.³

2. "...כמו שנאמר כי אשב בחושך דייקא אז ה' אור לי. וכמו שנאמר ישת חושך סתרו, שהקב"ה מסתתר תוך החושך, וכפי תוקף החשכות וההעלם כן הוא תוקף האור הגנוז בו שיוכל להשיג על-ידי זה החשכות. וכמו שנאמר ובקשתם משם את ה' וגו', משם דייקא." (רס"סי לילה, אות יז).

3. התשובה במשנת ר' צדוק היא נושא למאמר בפני עצמו. ניתן למצוא התייחסות אליה בצדקת הצדיק בפסקאות קפא, רמב, קעט, מ וכן בהרבה מקומות נוספים. מומלץ לעיין במאמר שנכתב בביטאון ישיבת תקוע 'אלפא לשמן' כרך ב' שדן ביסוד התשובה במשנת ר' צדוק.

במאמר זה נבאר את הרעיון בשתי בחינות המופיעות במשנת ר' צדוק: בחינה אחת מתבססת על יסוד הנסיבתיות. לאמור, אם הרע משמש כיסוד לטוב וכמסייע לו ממילא הוא נכנס לגדר הכללי של הטוב והוא יוצא מכלל הרע. הבחינה השנייה היא בבחינת העלאת ניצוצות, דהיינו, הטוב נמצא בעצם הרע. ההתייחסות אל הרע בצורה שכזו יוצרת שינוי של מאה ושמונים מעלות במהות הרע. הנפקא מינה בין בחינות אלו היא בשאלה מה מצבו של הרע לגופו. לפי הבחינה הראשונה הרע נותר רע, אלא שהוא מנוצל למטרות טובות, ולפי הבחינה השנייה עצם הרע התהפך לטוב ללא תלות בשום פרמטר נוסף. בנוסף לכל, ברצוני לטעון כי רעיון 'אתהפכא חשוכא לנהורא' במשנת ר' צדוק איננו עוסק במישור התיאולוגי והתיאורטי. אנו נראה כי ר' צדוק לוקח את הנושא למישור הקיומי, ולמעשה, לשיטתו האדם צריך לחיות במודעות שכזו לפיה הכל מאת הקב"ה וגם הרע הוא בעצם סוג של טוב.⁴

ג. שתי בחינות בהפיכת הרע לטוב

1. הרע כאמצעי

בכדי להבין את החידוש שבהפיכת הרע לטוב נצטרך אפוא לעיין בקצרה באופן בו נברא העולם ובדרך בה הוא מתנהל ומתוך כך ננסה להתחקות אחר שורש הרעיון של 'אתהפכא חשוכא לנהורא'. ננסה להראות כי במקור הרע היה מאוחד עם הטוב, וממילא נטען כי על-ידי השיבה למצב המקורי אנו מתקנים את החושך. נתחיל אפוא בדברי הזוהר:

...אמר ר' יצחק בשעה שהקב"ה ברא את העולם ורצה לגלות עמוקות מתוך הנסתר ואור מתוך החשך, היו אז כלולים זה בזה. ומשום זה מתוך החשך יצא אור ומתוך הנסתר יצא ונתגלה העמוק וזה יצא מזה. ומתוך טוב יצא רע ומן הרחמים יצא דין והכל נכלל זה בזה: היצר הטוב והיצר הרע, הימין והשמאל, ישראל ושאר העמים, לבן ושחור הכל היה תלוי אחד בחברו. זהר קדושים פ, ב סעיף ז, ע"פ תרגום הסולם

4. נושא הרע, הטוב והאיזונים ביניהם מצדיק מאמר בפני עצמו. לר' צדוק יש תפיסת איזונים שלמה, אשר גם היא נעוצה במקורות קדומים. הוא יוצר משוואה על פיה אין רע בלי טוב וכן להפך (עיין בצדקת הצדיק סי' קנ). לדוגמא, המשפט ש'בכדי ללמוד תורה צריך להיכשל קודם' בעצם אומר שאין טוב בלי רע ומי שרוצה את הטוב שבתורה צריך גם להיתקל ברע (עיין שם, סי' קו, קטז). וכך הוא גם אומר שאיבר שנעשה בו חטא הוא מוכן ביותר לקבל את ברכת ה' (עיין שם, סי' קפא, קסא, מט, ע, עו, מד, קע וכן ברסיסי לילה אות יג). וכך כותב האדמו"ר מאיז'ביצא: "ובכל מקום שברא הקב"ה שיכול האדם להיבנות ממנו בניין עדי עד, שם ברא מקום ההפסד שיוכל להפסיד הכל, ועל-ידי זה שישמור את עצמו בזה יצמחו לו ממקום הזה בניין עדי עד." (מי השילוח ח"א פרשת תצוה).

העולה מהזוהר הוא שכאשר הקב"ה ברא את העולם המציאות הייתה שהכל היה מעורב זה בזה. כלומר, בתחילה לא הייתה הפרדה כלל בין ההתגלות החיובית להתגלות השלילית, הכל היה גוף אחד. תפיסה זו הינה מנוגדת לתפיסה האלילית, הטוענת שיש כוחות נוגדים של טוב ורע אשר נלחמים זה בזה. לפי הזוהר יוצא אפוא כי הטוב והרע נובעים מגוף אחד אשר הופרד בבריאת העולם להתגלויות שונות.

זוהי למעשה נקודת המוצא ממנה אנו יוצאים לעיין בדברי ר' צדוק. נראה כי כאשר ר' צדוק אומר "כי כל דבר שהשם יתברך רוצה להביא לעולם או לאדם הוא מתפשט לכמה גוונים ויש בו גם ההיפך [=רע א.ר.] חס וחלילה" (שם, קע). הוא גם כן יוצא מהזוהר הנ"ל. כלומר, ר' צדוק סובר כי מציאות הרע בעולם איננה שולית, אלא היא חלק אימננטי מהטוב. לתפיסה זו יש נגזרות לחייו הקיומיים של האדם: כאשר אדם נלחם נגד מידה רעה הוא בעצם נלחם גם נגד המידה הטובה המקבילה לה, שהרי 'זה לעומת זה עשה האלוקים'. וכך כותב ר' צדוק:

כפי המעלה והשלימות שיש לאדם כך יש לעומתו חסרון כנגדו
ממש כפי ערכו. כי מימות חטא אדם הראשון הכל מעורב טוב
ורע וזה לעומת זה שעשה אלקים הם בערבוביא. וכל שיש בו
חסרון עצום הוא כלי גם כן לשלימות מופלג אם יזכה...
רסיסי לילה, אות יג

כאן אנו רואים לראשונה את הנפקא מינה הקיומית שגזור ר' צדוק מהתפיסה שלכל דבר ישנו מקבילה. אם אדם נמצא בנפילה גדולה עליו לדעת כי מאותו מקום בדיוק הוא יכול להיבנות אם הוא רק ינתב את הכוחות למקומות חיוביים.⁵ וכך גם להפך: אם אדם שרוי באור גדול הוא צריך להיזהר ממכשול, שהרי גורם ההצלחה יכול באותה מידה לגרום לכישלון ברגע של חוסר תשומת לב!

נפקא מינה נוספת אותה יש לגזור נוגעת להתייחסות לבני אדם אשר לא חווים את העליות והמורדות המתוארים כאן. במבט ראשון, נראה כי אנשים אלו מצויים במצב האידיאלי, ביציבות ורוגע, אולם, לפי האמור למעשה הם אינם זוכים לברכת ה' בעולם. כפי שראינו, כאשר הקב"ה רוצה להשרות את ברכתו יש גם התפשטות של גוונים שלילים. מי שמעולם לא זכה להם, גם לא זכה מעולם לברכת ה'.

2. הדרך להפיכת הרע לטוב

5. רעיון זה בא לידי ביטוי גם בדברים הבאים: "כל אדם יש לו חמדה מיוחדת ובאותו דבר שחמדתו ותאותו גוברת ביותר בדבר זה עצמו הוא כלי מוכן לקבל ברכת ה' אם ישוב אל ה' בכל לבו, היינו להכיר שחמדה זו הנטועה בו מהש"י הוא..." (שם, סי' קפא)

אם כן, ביארנו שמקור הטוב והרע אחד הוא. כעת נדון בשאלה כיצד ניתן להפוך את הטוב לרע. בבסיסו של דבר ר' צדוק טוען כי אם נשתמש ברע לצרכים טובים, קרי: נרתום אותו למטרות חיוביות, אזי הוא יהפוך לחלק מגוף שלם חיובי, וממילא הוא ישוב לשורשו המאוחד עם הטוב:

ויש צורך לשניהם [היום והלילה – א.ר.]... כי אין טובת היום שלימה אלא על-ידי הלילה שגורם לטוב מאוד. רצונו לומר טובה יתירה ליום המחרת כידוע שעל-ידי הנפילה עולה למדרגה יותר גדולה ובלאו הכי ליאה כנ"ל וכן אין טובת הלילה כלום אלא על-ידי היום שאחריו כנ"ל.
דובר צדק, עמ' 32, ד"ה 'ובברכות'

ר' צדוק טורח להדגיש כי ברע כשלעצמו אין ערך טוב, אלא אם כן הוא מתחבר אל הטוב. הוא מדגיש כי הבחינה החיובית שבלילה באה רק ביום למחרת כאשר מתברר כי השינה נותנת כוח ובלעדיה האדם לאה. אם כן, ברור שנקודת המוצא היא שרע כשלעצמו הוא רע. קיצורו של דבר, הפיכת הרע לטוב מתבצעת על-ידי ניצולו לשימושים חיוביים ובכך הוא חוזר לשורשו המאוחד עם הטוב.⁶ יש להבהיר כי כל עניין הפיכת הרע הוא רק למפרע, לאמור, בעוד הרע שולט אין בו קמצוץ של טוב, ורק לאחר שהוא נרתם לשימוש חיובי אנו מספרים עליו למפרע שהוא בעצם טוב. משל למה הדבר דומה? לסוס פרוע אשר לא נותן לרכב עליו והוא בעל אנרגיות עצומות. בכדי להפוך אותו לסוס חיובי אנו רותמים אותו בעל כורחו לעגלה בין סוסים נוספים, וכך, כאשר הוא רץ במהירות הוא סוחב את העגלה שמשמשת אותו ובזאת הסוס הפרוע הפך ליעיל.⁷

3. העלאת ניצוצות

6. וכך הוא גם כותב במקום אחר בפרשנות לסיפור המגילה: "והיינו שהש"י ברא החשך שיהיה טוב מאד על דרך שכתוב דלית נהורא אלא ההוא דנפיק מגו חשוכא ולית טוב אלא ההוא דנפיק מגו בישא... וכן על-ידי שהיו ישנו מן המצות וריפוי ידים מן התורה זכו לרב חכמה תושב"ע והוא על דרך שכתוב ירידה שהיא צורך עלייה..." (פרי צדיק לר"ח אדר שני, שלהי פסקא א), כלומר, לפני גזירת המן היה המצב התורני בעם ירוד ובזכות הגזירה 'הדור קיבלוה בימי אחשוורוש'.

7. השאלה הגדולה שעולה בנקודה הזאת היא האם משהו שגורם לטוב הוא באמת טוב. למשל, כאשר אדם חולה עובר ניתוח, הניתוח הוא טוב או רע? לאור האמור לעיל יש לומר כי תלוי איך נגדיר את הפעולה ובאיזו רזולוציה. כלומר, אם נשאל האם לחתוך בסכין בשר של האדם זה טוב התשובה תהא שלילית. אמנם, אם נשאל האם להוציא גידול מסוכן מגוף האדם זה טוב אזי התשובה חיובית. תיאוריה זו מזכירה במקצת את דברי הבעש"ט שאומר שהרע משמש כסא לטוב אך הוא עצמו איננו טוב.

אמנם, יש להקשות על דברי ר' צדוק כאן מהדברים שהבאנו במבוא, שם אומר ר' צדוק כי 'הכל מאיתו יתברך ומפיו לא תצא רעות והכל טוב'. אם כן, כיצד מצד אחד אנו מציבים את הרע כישות בפני עצמה בעוד מנגד אנו אומרים כי אין רע בעולם. דבר זה צריך עיון, ואולי יש לומר כי כל האמור כאן הוא רק מבחינת האדם והבנתו המוגבלת, אולם מבחינת האמת מציודו של הקב"ה פשוט שאין מציאות לרע ובעצם הכל טוב.

לאחר שהצענו דרך אחת במשנת ר' צדוק להפיכת הטוב לרע ננסה כעת לבאר דרך נוספת ואף נועזת יותר. בכדי להציג פרשנות נוספת נצטרך להקדים ולבאר כיצד אנו מדרגים את האנשים בעולם ברמת קרבתם אל הקב"ה, אל האור. אנו נראה כי בתפיסה עמוקה של המציאות דווקא מי שהכי רחוק מהקב"ה הוא הקרוב ביותר. בפשטות, התפיסה היא שיש כביכול סולם אשר ראשו בשמים, וככל שאדם הינו יותר צדיק כך הוא יותר קרוב לקב"ה. ככל שאדם שרוי בחטאיו כך הוא רחוק ממנו. ברם, בגמרא אנו נתקלים בסיפור מוזר:

כי הא דרב יוסף בריה דרבי יהושע בן לוי חלש ואיתנגיד. כי הדר, אמר ליה אבוה: מאי חזית? אמר ליה: עולם הפוך ראיתי, עליונים למטה ותחתונים למעלה. אמר לו: בני, עולם ברור ראית.

פסחים נ, א

מסופר כי רב יוסף ביקר בעולם הבא וחזר וסיפר לאביו כי בעולם האמיתי והברור הדירוג בסולם שתואר לעיל הוא הפוך. כלומר, המוצבים בראש הסולם נמצאים רחוק מהקב"ה בעוד אלה הנמצאים בתחתית הסולם הכי קרובים לקב"ה. כיצד, אם כן, בנוי העולם האמיתי? כך מסביר ר' צדוק:

...ממקום שפוסק [האור – א.ר.] משם חוזר ומתחיל להאיר ונעשה זה ראש ונתהפכו תחתונים למעלה...
צדקת הצדיק, קיא

יוצא אפוא כי העולם לא נמצא בקו מישורי, בו יש עליונים ותחתונים, כאשר הנמצא במקום גבוה יותר הוא גם קרוב יותר לקב"ה, וכן להפך. אלא, מדובר במעגל. לאמור, העולם האמיתי בנוי בצורת מעגל חד-סטרי בו יש נקודת מוצא שהיא מקור האור. כך מנקודה מסויימת של חצי המעגל, ככל שמתרחקים יותר מהאור למעשה גם מתקרבים אליו. יוצא אפוא, כי בנקודה הכי חשוכה נמצאים הכי קרוב אל האור. כך כותב ר' צדוק במקום אחר: "...וכך הוא המדה, דאותו לב שטועם מן החושך עד קצה האחרון ומבקש משם את ה' – טועם האור עד קצה האחרון, עד שמשג שאין חושך וכל חושך לא יחשיך וגו', לילה כיום יאיר וגו'..." (רסיסי לילה, אות יז). עומקו של הרעיון בעצם מתבסס על דברי הזוהר

שראינו, האומר כי גם הרע וגם הטוב הם בעצם ביטויים של כוח עצום וחיובי, ולכן דרך שניהם ניתנת האפשרות להתקרב אל הקב"ה.⁸

יש להוסיף כי בהמשך הסיפור שואל ריב"ל את בנו מה מעמדם של ת"ח בעולם האמת, והתשובה היא שמעמדם נשאר כשהיה בעוה"ז. ביאור הדבר, לפי ר' צדוק, נעוץ בהגדרת תלמידי החכמים: "ת"ח – רצו לומר – אשר כל מגמותיו רצון השם יתברך" (צדקת הצדיק, מז). אליבא דר' צדוק הדרגה הכי גבוהה אליה ניתן להגיע בקרבת ה' היא המודעות שהכל מאיתו יתברך, ההגדרה של תלמידי החכמים אם כן, היא הדרגה הקרובה ביותר לקב"ה. לאור זאת, יש לומר כי בעולם האמת העגול הקרובים ביותר לקב"ה הם התלמיד חכמים מצד האור והרשעים מצד החושך. לעומת זאת, המתיימרים להיות קרובים לקב"ה אך לא הגיעו לדרגה העליונה של התלמידי חכמים – שמכירים שהכל מה' – הם העליונים עליהם נאמר שהם רחוקים מאוד מהקב"ה בעולם העגול והאמיתי.

לאור זאת, כיצד ניתן להגיע אל שורשו של הרע ולהחזירו למקורו החיובי? על כך כותב ר' צדוק:

יש ישועה שהקב"ה מוציא משיקועו לגמרי, וזהו גאולת מצרים שהוציאנו ממ"ט שערי טומאה לגמרי, שיצאנו מעבדות לחרות ומאפלה לאור גדול... ויש ישועה שהקב"ה מאיר לו גם כשיושב בחושך, ואינו מוציא ממקום החושך וצלמות לגמרי להביאו למקום האורה. רק שגם כי ילך בגיא צלמות ומשוקע במה שמשוקע, עדיין לא אירא רע כי אתה עמדי, דהש"י מאיר לו דבר זה דאתה עמדי גם במקום הצלמות. וזהו גם כן ישועה גדולה למי שלא זכה לצאת מהשיקוע לגמרי עדיין, מכל מקום כבר נושע דלא ירא רע.

דברי סופרים, פסקה לב⁹

ר' צדוק קובע כי ניתן להישאר בשיקוע ובחושך ולזכות להארה גמורה מהקב"ה. כיצד? האמצעי בו משתמש ר' צדוק היא האמונה שהכל מאיתו יתברך וכי גם הרע בא מאת הקב"ה. אם אדם מבין כי החושך הוא גם כן מאת הקב"ה, הוא משיב למעשה את ההתגלות

8. רעיון זה בא לידי ביטוי במשנת ר' צדוק בצורה קיומית בקביעה כי מי שהכוח הרע אצלו חזק מאוד צריך לדעת שבשורשו של דבר זהו כלי להתעלות רוחנית, אם רק יתקנו את הרע. ועיין בצדקת הצדיק פסקאות ע, מר, מט, קיא, קפא, קסא, וכן ברכסי לילה אות יג, וכן בהערה 5.

9. עמ' 244 בהוצאת הר ברכה.

הרעה לכוח המקורי החיובי, ובכך הוא מנטרל את הרע שבכוח הזה. למעשה זוהי מהות התשובה במשנת ר' צדוק:¹⁰

תשובה היינו שמשיב אותו דבר אל הש"י, רוצה לומר שמכיר
שהכל פועל הש"י וכוחו, אפילו המחשבה טרם נוצרה בלבו של
אדם... ועל-ידי זה אחר התשובה הגמורה הוא זוכה שזדונות
נעשין זכיות, כי גם זה היה רצון הש"י כך...
צדקת הצדיק, ק

בבסיס התשובה עומדת האמירה כי גם הרע מגיע מאת הקב"ה, ואם ההבנה הזאת מספיק עמוקה יוצא אפוא כי החזרנו את הרע למקורו. זאת, מאחר שכל מהות הרע הוא ההתנגדות לגילוי ה' בעולם, ואם אנו מאמינים כי גם הוא חלק מרצונו יתברך ממילא אין הבדל בין הטוב לרע. שניהם ממלאים את התכלית העליונה של התגלות הקב"ה בעולם. יש להסתייג ולומר כי אין כאן קריאה לעשות עבירה במזיד 'לשמה'. גם ר' צדוק מסכים כי 'האומר אחטא ואשוב אין מספיקין בידו לעשות תשובה'. מהות התשובה היא **בדיעבד** – לאחר מעשה ניתן להפוך את הזדונות לזכויות. פשוט וברור שלא ראוי לבצע זדונות לכתחילה בשביל שאח"כ כאשר נשוב הם יהפכו לזכויות.¹¹

לסיכום, ראינו שתי דרכים להפוך את הרע לטוב. הדרך הראשונה קובעת כי יש לנצל את כוחו למטרות חיוביות. מהרגע שכוחו של הרע משרת את הטוב ממילא גם הוא הופך לטוב.¹² לעומת זאת, הדרך השנייה אומרת כי את עצם הרע ניתן להפוך לטוב וזאת על-ידי תשובה מאהבה, המכירה בכך שגם הרע בעולם הינו רצונו של הקב"ה. הנפקא מינה בין ההסברים היא בשאלה האם נעשה תיקון ברע לגופו. לפי הדרך הראשונה עצם הרע נשאר

10. עיין בהערה 3.

11. דברים כגון אלו אומר ר' צדוק במפורש על חטאו של המקושש: "וחשב המקושש שאפשר שרצון ה' יתברך הוא כן שיקלקלו מקודם ואחר כך יעשו תשובה ושיהיה נעשה מזה טוב מאד ויהיה עוד במעלה יותר כמו שאמרנו במקום שבעלי תשובה עומדין, צדיקים גמורים אינם עומדין. והיה חושב שנכון כן אפילו לכתחילה להוציא האור מתוך החושך נהורא דנפיק מגו חשוכא על-ידי התשובה... אבל טעה בזה שהוא רק בדיעבד אם קלקל ועשה תשובה אחר כך אז יתברר לעתיד אם יהיו חטאיכם כשנים הללו שסדורות ובאות מששת ימי בראשית כשלג ילבינו, והיינו שיתברר שמיד במאמר בראשית הוזכר החושך שכן היה ברייתו של עולם ברישא חשוכא והדר נהורא, והיינו דלית נהורא אלא ההוא דנפיק מגו חשוכא כמו שמואב בזה"ק, ואז יהיו נעשים מזדונות זכויות. אבל לכתחילה בודאי חלילה לחשוב כן ואסור לסמוך על זה והאומר אחטא ואשוב אין מספיקין בידו לעשות תשובה..." (פרי צדיק, פרשת שלח, פסקה ו).

12. רעיון זה בא לידי ביטוי במובן מסוים בזהר: "כיתרון האור מן החשך. כי תועלת האור אינה באה אלא מן החשך. תיקון הלבן מהו? שחור, כי לולא השחור לא היה מושג הלבן, ומשום שיש שחור, מתעלה הלבן ומתכבד. א"ר יצחק משל למר ומתוק, שאין איש יודע טעם מתיקות מטרם שטועם טעם מר. מי עושה לזה שיהיה טעם מתוק? הרי אומר זה המר. והיינו שכתוב גם את זה לעומת זה עשה האלוקים. וכתוב טוב אשר תאחז בזה וגם מזה אל תנח ירך" (תזריע מז, ע"ב, קפ מתרגום הסולם). כלומר, מציאות הרע כשלעצמה נשארת בעינה. אומנם, מהרגע שהיא משרתת את הטוב, אזי היא מקבלת את תפקידה המקורי כחלק מהטוב בעולם.

רע, אלא שהוא מנוצל למטרות חיוביות. לעומת זאת, לפי הדרך השניה נטרלנו את העוקץ של הרע ברגע שאמרנו שגם הוא מרצונו של הקב"ה.

4. הדגמת הבחינות בסוגיית השינה

לצורך המחשת שתי הדרכים נעיין בסוגיה המופיעה פעמים רבות במשנת ר' צדוק: סוגיית השינה. בבסיסו של דבר השינה מוגדרת כדבר שלילי, כפי שניתן לראות כבר במקורות קדומים:

יין ושינה לרשעים הנאה להם והנאה לעולם ולצדיקים רע להן ורע לעולם.

משנה סנהדרין ח, ה

ומבאר ר' צדוק:

כי על-ידי שינה מתרחק מהשי"ת כמו שכתוב עצלה תפיל תרדמה שמתעצל מעבודת השי"ת.

פרי צדיק לר"ח מרחשוון, ד"ה 'איתא'¹³

קיצורו של דבר, השינה היא דבר שלילי, משום שבמהלכה אדם לא עובד את הקב"ה והגוף נותר לבדו נתון לתאוותיו. בטרם ניגש לר' צדוק עצמו נראה מקור קדום בבראשית רבה שמסביר כיצד ניתן לתקן את השינה:

אמר רבי שמעון בן אלעזר הנה טוב מאד והנה טובה שינה, וכי שינה טובה מאד, אתמהא[...] אלא מתוך שאדם ישן קימעא הוא עומד ויגע בתורה הרבה.

בראשית רבה ט, ו, ד"ה 'אמר רבי'

המדרש מראה באופן מפורש כי דרך התיקון של השינה היא על-ידי ניצול לצורך חיובי. בלשון הזהב של ר' צדוק 'והיינו שיתקן הנפילה עצמה שתהיה לו סייעתא לעבודת השי"ת וממנה יקח לעבוד את ה'" (שם). יוצא אפוא כי ניתן לתקן את פגם השינה בדרך הראשונה, בה אנו מנצלים את כוח הרע למטרה חיובית של לימוד תורה.

13. בצורה דומה מבאר גם המהר"ל: "וכאשר אדם ישן שינה של שחרית וחפץ ותאב האדם להיות נמשך אחרי השינה שהוא גופני ביותר, כי אין לך שהוא גופני כמו הישן שלא נשאר רק הגוף ואין הנפש פועל כלל, וצריך אדם להתגבר ולעמוד משינתו ולהתפלל, ובוה משעבד אדם גופו אל השי"ת כאשר גובר על גופו" (נתיב העבודה, פ"ג. ד"ה 'והתפלוג').

הדגמנו אם כן את הדרך הראשונה, כעת נראה כיצד ניתן לתקן את השינה בדרך השנייה, לפיה בשורש הרע ניתן למצוא את הטוב:

ומכל מקום אף בלילה יש בחינת חלום שהוא אחד משישים
לנבואה ושלמה המלך עליו השלום זכה בחלום אחד לכל חכמת
שלמה... וכמו שכתוב כי נפלתי קמתי כי אשב בחשך ה' אור לי.
פרי צדיק, סוף פסקה א לר"ח אדר שני

כאן אנו רואים את הבחינה השנייה של תיקון השינה. אמנם, מתוך שינה מועטה האדם לומד הרבה, כפי שביארנו, אך ישנה דרגה גבוהה יותר והיא ההשגה דווקא מתוך השינה. בתיקון על-פי הדרך השנייה אנו לא יוצאים מתוך הרע אלא אנו נשארים בתוכו וימעלים ניצוצות. הדרך הרגילה להשיג חכמה היא על-ידי יגיעה ביום, וזהו האור הרגיל. לעומת זאת, שלמה המלך, החכם מכל אדם, רכש את חכמתו דווקא בלילה משום שאז ניתן להגיע אל המקור הנשגב ביותר של הכח המקורי.¹⁴ למסקנה, קשה לקבוע בוודאות אם ר' צדוק התכוון לומר כי בכל דבר רע שנופל על האדם מופיעות שתי הבחינות הנזכרות. לדעתי, ישנם מקרים בהם ניתן למצוא את שתיהן כפי שהדגמנו בחשכת השינה וישנם מקרים בהם רק אחת מן הבחינות תתאים.

ד. גדולת האור שיצא מהחושך

לאחר שראינו שתי דרכים לתיקון החושך והפיכתו לאור, נוסף ונדייק כי האור שתוקן מתוך החושך נשגב יותר מאור שלא הגיע מתוך החושך. כבר ראינו אצל שלמה המלך שמתוך החושך של השינה הצליח להגיע אל האור הגבוה ביותר. כעת נראה כיצד רעיון זה מופיע במקורות:

ועוד כי דברי תורה אינם מתיישבים אלא שם (במדבר חזק –
חושך א.ר.), כי אין אור אלא אותו היוצא מתוך החשך. כי כאשר

14. בדרך זו דורש ר' צדוק גם את הנס של פורים. האתהפכא חשוכא לנהורא' וההצלה מהגזירה הייתה בדרך של 'אכתי עבדי אחשורש אנן'. דהיינו לא יצאנו מהגלות, אלא זכינו להתגלות של הקב"ה בתוך החושך. ועיין בפרי צדיק שמות לר"ח אדר ב'. דוגמא נוספת היא שיר השירים אותה מביא ר' צדוק ברסיסי לילה יז, ב וצה"צ רמט. דהיינו, לכאורה זהו שיר של תאוות, ואם כן הוא הכי רחוק מהקדושה (שהיא הפרישות) אמנם בגלל שהוא מוקדש לשם שמים הוא זכה לתואר קודש קודשים. נקודה מעניינית במשנת ר' צדוק היא ששלמה המלך מתפקד כדמות המוציאה את האור מן החושך. דבר זה אנו רואים גם בגוף המאמר בסוגיית השינה. כך גם בצה"צ רמד שם הוא מעלה ניצוצות בנישואיו עם נשים נוכריות. בנוסף, אנו רואים גם ברסיסי לילה ששלמה המלך 'טעם מכל חמדות העולם' ו'עשה כל חשק שחפץ לעשות' והוציא מהם את האור כפי שהודגם בשיר השירים. דבר זה בא לידי ביטוי כבר אצל ר' שמחה בונים מפשיחא: "שלמה המלך ע"ה רצה לעשות תיקון העולם, לתקן חטא האדם הראשון להוציא כל הניצוצות שנפלו בחטא אדם הראשון מכל הרשעים. וזה היה הכוונה בריווי נשים כידוע, אך שלא עלתה לו, שלא הגיע הזמן לתיקון זה." (רמתים צופים, טו, מב)

צד הזה נכנע מתעלה הקב"ה למעלה, נתגדל כבודו, ואין עבודת הקב"ה אלא מתוך החשך, ואין טוב אלא מתוך הרע, וכשהאדם נכנס לדרך רע ועוזב אותו – שיוצא מתוך הרע, ובטוב הזה מתעלה כבודו של הקב"ה וזה הוא עבודה שלמה.
זוהר תצווה קפד, ע"א פו, ע"פ תרגום הסולם

הזוהר קובע כאן באופן חד משמעי כי על-מנת להגיע לעבודה השלמה חייבים לעבור דרך החושך. אדם שמעולם לא נפל ומעולם לא חטא לא יגיע קרוב אל ה' בצורה השלמה. כן הדבר גם בלימוד תורה: מי שמעולם לא נתקשה בלימודו ובשיעורים אלא הנהן בהבנה ולא הקשה קושיות – לא למד כלום!¹⁵

הרב ליכטנשטיין מספר כי פעם פגש את אחיו של הגרי"ד סלוביצי'ק, ששימש כפרופסור לפיזיקה. הוא שאל אותו כיצד ייתכן שאחיו הוא רב בסדר גודל עצום, בעוד הוא יצא מעולם התורה. האח ענה כי בהיותם ילדים, ואביהם הרב משה היה מלמדם ביחד הוא היה שואל בסוף הלימוד אם הם הבינו. הגרי"ד, אם לא הבין, היה עונה לאביו בשלילה, והלה היה נותן לו שתי סטירות לחי מצלצלות ומסביר שנית. וכן הדבר היה נשנה, עד שהגרי"ד היה מבין. האח המשיך וסיפר כי הוא לא חפץ בסטירות המצלצלות, ולכן כאשר היה אביו שואלו אם הבין הוא היה עונה מיד בחיוב. מסיפור זה אנו רואים כי בכדי לרכוש השכלה לא ניתן לחיות על מי מנוחות. חייבים לחטוף ולהיענש, ובסופו של דבר – רק מי שלא הבין בהתחלה עשוי להפוך לגאון.¹⁶

ננסה אפוא להבין מדוע דווקא מתוך החושך ניתן להגיע לאור גדול. לצורך כך נעיין במקור יסודי בו ר' צדוק אומר דברים חריפים וברורים:

וזהו גדול כבוד הבית האחרון שבא אחר החטא והגלות וסילוק נבואה שגרם חטאם שלא חזר עוד. כי מקום שבעלי תשובה עומדין אין צדיקים גמורים יכולים לעמוד. כי לצדיקים גמורים מעלתם הגדולה גורמתן מיעוט השגה. לפי שאין הסתרת חטא מחיצה מפסקת ביניהם לאביהם שבשמים ויכולים לראות אור בהיר בשחקים, ועל כן לא יכולים להשיג אור המבהיק ביותר שמכה העינים. כמו שלא יכולים להסתכל באור השמש

15. עיין בהערה 4.

16. ניתן לכאורה לטעון כי בניגוד לסוגיית הרע בעולם, הקושי בלימוד איננו רע, אלא הוא חלק מהלימוד עצמו. אמנם היא גופא החידוש של ר' צדוק! הקושי בפני עצמו הוא רע, אלא שמהרגע שהפכנו אותו לחלק מהלימוד הוא מפסיק להיות רע. כך רצוני לטעון גם לגבי הרע בעולם ככלל. אם הוא ישמש אותנו למטרות חיוביות אז שם הרע יפקע ממנו והוא יהפוך לטוב!

בגבורתו אם לא על-ידי מסך מבדיל. והבעלי תשובה שהם העם היושבים בחושך מקודם מלאי עון. כששבים הם זוכים לראות אור גדול מתוך חושך העונות שהם מסך מבדיל שמתהפכים לזכיות על יד זה. שמתוך חשכותם המאפיל הבהירות המבהיק יכולים להשיג אור עליון וגבוה יותר שהוא המקום שאי אפשר לצדיקים גמורים לעמוד שם כלל מתוקף האור... וזה בא [תושב"ע – האור העליון – א.ר.] על-ידי ריבוי החטאים שכל מה שהחשך מתגבר כן יתרון האור הבא מן החושך מתגבר ועולה ונתווסף כנגדו כי זה לעומת זה עשה אלוקים, וכל הגדול מחברו יצרו גדול ובת"ח יותר מכולם. כי כן יסד הש"י בבריאה להיות ברישא חשוכא והדר נהורא ויתרון האור ישיגו מן החושך...

קובץ קדושת השבת, מאמר ז, ד"ה 'וזהו'

מאמר זה של ר' צדוק הוא החלק החשוב ביותר ביסוד הרעיון של אתהפכא חשוכא לנהורא. כאן מסביר ר' צדוק בצורה בהירה מדוע האור המושג מתוך החושך גבוה בהרבה מהאור המושג בדרך הרגילה. לצורך ביאור דבריו נחזור לצורת המעגל, לפיה הסברנו את קרבנתו לקב"ה בעולם האמת. הסברנו כי יש נקודת מוצא – האור הגדול ביותר, וככל שחוטאים יותר כך מתקדמים במעגל ומתרחקים מנקודת המוצא. לאור זאת נשאל – אם אדם רוצה להתקרב אל האור הגדול בצורה המקסימלית, לאיזה כיוון עליו ללכת? התשובה הפשוטה היא – לכיוון האור. אמנם, אם הוא ילך בדרך זו הוא יעצר בשלב כלשהו, משום שהאור מתגבר ואזי הוא ירגיש רוויה ולא יגיע לנקודת המקסימום, אף שדרגתו גבוהה ביותר. מכל מקום, הרוצה להגיע לשיא השיאים של האור יצטרך ללכת דווקא לכיוון החושך, שאז הוא יכול להתקדם באין מפריע עד לקצה המעגל, בו יפגוש את האור העצום ולא יסתנוור משום שהוא שרוי בחושך.

בדומה לכך כותב ר' צדוק: "...וכך הוא הסדר, והעם ההולכים בחשך ראו אור גדול, מופלג ממי שאינו הולך בחשך..." (צדקת הצדיק, קעד). עם זאת, יש להוסיף ולהדגיש גם כאן כי זו אינה קריאה ללכת לכתחילה אל החושך. ראשית, סכנה עצומה יש בדבר, שהרי גם מי שפונה לחושך עלול להיתקע בדרך ולא להגיע אל האור שבקצה המנהרה. לדוגמא, מקובל לומר ששלמה המלך בחר בדרך הנ"ל של העלאת ניצוצות מתוך החושך. בסופו של דבר שלמה נכשל ונפל בחטא, ובכך אנו רואים כי בדרך זו טמונה סכנה עצומה. שנית, נראה כי הדרך שר' צדוק מציג כאן איננה מכוונת לכתחילה לאנשים רגילים אלא כדיעבד לאנשים שנמצאים בעומק החושך ור' צדוק מעודד אותם לחפש גם שם את הש"י.

לפי הסבר זה, ניתן להבין מדוע שלמה המלך זכה לחכמתו הנשגבה דווקא בלילה מתוך שינה ועצלות ולא מתוך יגיעה. שהרי מי שיגע בצורה ה'קונבנציונלית' יוכל להגיע להשגות מסויימות אך הוא לעולם לא יצליח להגיע אל תכלית השלמות. לאור זאת אנו מבינים את דברי הזוהר שאומר שבכדי להגיע אל העבודה השלימה חייבים להגיע אל הטוב דרך הרע.

ה. סיכום

בדברי ר' צדוק יש אמירה קיומית כפולה, אשר מחד גיסא היא קיצונית וחמורה ואף יכולה להביא לידי דיכאון ועצבות, בעוד מאידך גיסא היא מעודדת ואופטימית. מצד אחד, כל האנשים ה'בינוניים' יכולים למצוא את עצמם מדוכאים עד עמקי נשמתם. ראינו כי הצדיקים הגמורים לעולם לא יגיעו למקום בו נמצאים בעלי התשובה משום "שלצדיקים גמורים מעלתם הגדולה גורמתן מיעוט השגה". את צעקתם של הצדיקים הללו צועק רבי בעקבות תשובתו של ר' אלעזר בן דורדיא: "בכה רבי ואמר: יש קונה עולמו בכמה שנים, ויש קונה עולמו בשעה אחת?! ואמר רבי: לא דיין לבעלי תשובה שמקבלין אותן, אלא שקורין אותן רבי?! (עבודה זרה יז, א).¹⁷ ואמת נכון הדבר – יש כאן צער רב לאנשים אשר עמלו כל חייהם ובאים אחרים בדרכי קיצור ועוקפים אותם.

מן העבר השני, ר' צדוק מעביר מסר חזק מאוד של אופטימיות לפיו גם במעמקי החושך ניתן להגיע אל האור. ר' צדוק לא נעצר בפירושי המינורי אותו הצענו בהתחלה, לפיו ניתן לרתום את הרע לטוב ולצאת ממנו. פירוש זה טוב לאנשים שמצליחים לצאת מהרע. ר' צדוק מציע פירוש נועז יותר, לפיו ניתן להישאר בתוך החושך, הרע והחטא, ודווקא משם להגיע להשגות עליונות. ר' צדוק מכוון את דבריו דווקא לאלה השרויים בתוך החשיכה ואשר עלולים לחשוב שאין מקבלין אותם בתשובה.

ניתן להסיק מדברי ר' צדוק גם מסר חינוכי למחנכים של ילדים 'רעים'. אם נגדיר אותם כילדים לא מוצלחים אשר חסרות להם תכונות כמו מנת משכל גבוהה או יכולת גופנית וכדומה, אזי הם עלולים להיכנס לדיכאון ולייאוש. אמנם, יש עניין לעזור להם לצאת מהחושך ולרכוש את התכונות החסרות להם, אך יש גם עניין למצוא את האור שבתוך החושך. לאמור, עלינו למצוא דווקא את היתרונות שבתוך המגבלות ולתת לילד תחושה שהוא טוב מאחרים דווקא בנקודה בה כולם חושבים שהוא פחות טוב. זהו התיקון הגדול ביותר שיש לחושך.

המסר הקיומי העולה ממאמר זה הוא הקריאה לצאת מחיינו המונוטוניים. בעולמנו הישיבתי ישנה מסגרת אשר בנינו לעצמנו של עובד ה' האידיאלי שלומד דפי גמרא, מדקדק בראשונים ומפלפל באחרונים. עולם דתי שכזה פולט מתוכו את כל מי שלא מתאים, ורק

17. וראה בצדקת הצדיק, קכז.

אנשים מסוג מסוים מאוד נמצאים שם. מבחינתנו האנשים ה'עליונים' הם אלו שמסוגלים לשבת על כסא שעות רבות ולהתרכז בחומר קריאה קשה. אם רק נתרכז בפוטנציאל ובכוח אשר טמן ה' בכל אחד מאיתנו במבנה שונה, אנו עלולים לגלות שבעצם התחתונים הם העליונים, ואותם 'למדנים' שחשבנו אותם לצדיקים, בעצם הם חלולים מבפנים ורחוקים מהקב"ה. בעולם שר' צדוק בונה, אנשים שמהלך חייהם דומה לקו אחד ארוך ללא נפילות ותיקונים, לעולם לא יזכו ליהנות מזיו אור ה' העליון.¹⁸

